

Голові разової спеціалізованої
вченої ради Тернопільського
національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
доктору філологічних наук, професору,
завідувачу кафедри української мови та
славістики Тернопільського національного
педагогічного університету імені
Володимира Гнатюка
Вільчинській Тетяні Пилипівні

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора філологічних наук, академіка НАНУ,
завідувача кафедри полоністики Київського національного університету
імені Тараса Шевченка Радишевського Ростислава Петровича
на дисертацію Федько Ольги Миколаївни «Жанрово-стильова своєрідність
українських трактатів у бароковому дискурсі»
на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки
зі спеціальності 035 Філологія**

Актуальність обраної теми дослідження пов'язана з необхідністю всебічного вивчення українських трактатів кінця XVI – XVIII століть, які є важливою складовою національної літературної традиції доби Бароко. Незважаючи на значний духовний, ідеологічний та естетичний потенціал, цей жанр залишається недостатньо дослідженим у нашому літературознавстві, що призводить до помітних прогалин в історії розвитку українського письменства. У світлі сучасних викликів, таких як пошук ціннісних орієнтирів, переосмислення культурної спадщини та утвердження національної ідентичності, вивчення трактатної прози набуває особливого значення. Важливим також є аналіз аксіологічних і світоглядних підґрунть цих творів разом із розглядом їх жанрово-стильових особливостей та історико-культурних

чинників. Це дозволяє не лише глибше осмислити літературний процес доби Бароко, але й інтегрувати його до сучасного наукового й освітнього контексту. Висока пізнавальна цінність трактатів як джерел духовного досвіду й естетичної думки підкреслює необхідність розроблення сучасних методологічних підходів до їх аналізу, що сприятиме розширенню дослідницького інструментарію для вивчення давньої української літератури загалом. Усвідомлення цих процесів неможливе без моделювання адекватного наукового погляду на них. Дисертація Федько Ольги Миколаївни на тему *«Жанрово-стильова своєрідність українських трактатів у бароковому дискурсі»* спрямована на розв'язання цієї важливої наукової проблеми, яка в умовах гарячої фази виборювання Україною своєї незалежності й місця в спільноті європейських держав набуває особливого практичного значення, що сприяє надійній національній самоідентифікації. У роботі детально розглянуто динаміку розвитку жанру, починаючи від найдавніших доберестейських зразків і завершуючи високохудожніми творами таких видатних авторів, як Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Дмитрій Туптало та Стефан Яворський. Їхня творчість яскраво демонструє глибоку інтелектуальну інтеграцію української літератури в ширший контекст загальноєвропейського наукового і духовного простору, що є свідченням високого рівня культурної взаємодії тієї епохи. Підкреслено, що в умовах тогочасної міжконфесійної комунікації трактати відігравали важливу роль у передачі певної інформації, маючи при цьому чітке політико-релігійне спрямування. Вони активно публікувалися і знаходили широке застосування як у духовній, так і в полемічній практиці. Саме тому ці твори є надзвичайно цінними сьогодні для сучасного пошуку національних і духовних орієнтирів кожного українця. Вони дозволяють простежити спектр і еволюцію суспільно-культурних відносин того часу, а також дати глибше розуміння болісних проблем епохи, які впливали на розвиток української думки та культури.

Дисертація виконана в межах наукової теми кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання «Національні моделі української та зарубіжної літератури» (номер 0118 U003136).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Дисертацію відзначає високий рівень наукової обґрунтованості положень, висновків і рекомендацій. Дослідження проведено з дотриманням наукової логіки, яка чітко простежується у викладі матеріалу, та із застосуванням наукового чуття у досягненні поставленої мети. Завершення аналізу підкріплене переконливими висновками, що засвідчують авторський внесок у сучасну літературну медієвістику, пропонуючи оригінальне бачення заявленої теми. Структура роботи є добре обґрунтованою та чітко відображає її концептуальні засади. Вступ відповідає встановленим науковим вимогам: представлено аргументовану актуальність теми, окреслено мету й завдання дослідження, визначено об'єкт і предмет. Ємко й професійно викладено методологічну основу, чим підкреслюється наукова новизна роботи. Аналіз проблеми здійснено поетапно, із врахуванням різних рівнів – від загального до конкретного, від суспільного контексту до жанрової специфіки окремих текстів трактатів. Авторка демонструє широку обізнаність із джерельною базою. Залучаючи цитати з конкретних творів та висвітлюючи динаміку жанру й особливості його комунікативного розвитку в епоху Бароко, вона забезпечує дослідження ґрунтовною аргументацією.

У першому розділі, присвяченому теоретико-методологічним та історико-культурним основам дослідження, проведено систематизацію наукових підходів до вивчення українського трактату доби Бароко. Сформульовано методологічні основи аналізу творів, висвітлено передумови та джерела появи українських барокових трактатів, а також визначено основні етапи розвитку цього жанру: доберестейський, післяберестейський, могилянський періоди та період другої половини XVII – початку XVIII століття. Жанр розглянуто в його динаміці – від зародження до становлення і подальших трансформацій під

впливом суспільно-політичних, релігійних і культурно-освітніх факторів. Особливий акцент зроблено на ролі трактатів як засобу міжконфесійної комунікації в епоху Бароко. Вони виконували функцію передачі важливої інформації з виразною політично-релігійною спрямованістю. Цей жанр набув популярності, активно публікувався і використовувався у духовній та полемічній діяльності. Значний вплив на літературний розвиток трактатів мали ідеї Реформації та Контрреформації, які позначилися не лише на суспільно-політичному житті, але й на культурних процесах та міжконфесійній дискусії. Важливим аспектом трактатів цього періоду була їхня барокова стилістика, яка проявлялася у фольклоризації біблійних сюжетів, використанні технік ампліфікації, широкому застосуванні порівнянь, метафор, алегорій, риторичних фігур та включенні елементів світської тематики через інтеграцію реальних подій і сюжетів. Наголошено, що автори прагнули виражати складні ідеї, використовуючи багатогранні форми, що зробило їх твори визначним елементом культурної спадщини того часу.

У другому розділі «Трактат у культурно-історичному вимірі раннього бароко» проаналізовано процес формування жанру трактату в період раннього бароко, а також його місце у жанровій структурі літератури того часу. У підрозділі 2.1. «Трактати доберестейського періоду: концептуалізація богословських доктрин» вказується, що попри значні політичні, соціальні та релігійні трансформації цього періоду, саме тоді почали формуватися засади української національної ідентичності. Цей процес супроводжувався боротьбою за збереження православної віри, становленням козацтва, а також активним розвитком культури. Одними з перших письменників, які звернулися до жанру трактату в контексті міжконфесійної полеміки, були представники Острозької школи. Зокрема, важливу роль відігравали Герасим Смотрицький та Василь Суразький. Так, Герасим Смотрицький у творі «Ключ царства небесного» (1587), одному з перших систематизованих полемічних текстів, захищав православ'я від католицьких атак і пропагував його основні положення. Цей трактат став базовим орієнтиром для подальшого розвитку жанру в українській

літературі, визначивши його концепцію та оповідну стратегію. Ще однією визначною пам'яткою жанру став трактат Василя Суразького «Про єдину істинну православну віру», у якому автор сформулював засадничі принципи вчення книжників Острога. Він акцентував увагу на тому, що істинна віра ґрунтується на Священному Писанні та вченні Отців Церкви. У цьому контексті великий вплив на розвиток трактатного жанру мали праці таких видатних постатей, як Стефан Зизаній та Іпатій Потій. Наприклад, серед найвідоміших творів Іпатія Потія дисертантка вирізняє такі твори, як «Унія або виклад про з'єднання Церкви Грецької з Римською» (1595) та «Антирізис» (1599), які також мали значний вплив на міжконфесійний діалог та літературний розвиток. Далі, у підрозділі 2.2 під назвою «Авторська інтенція та жанрова специфіка трактатів перших поберестьських десятиріч», розглянуто твори Мелетія Смотрицького та Лева Кревзи, що дало змогу глибше зрозуміти значення авторської інтенції в розкритті основних цілей творів і тих ідей, які письменники прагнули донести до своїх читачів. Наголошується, що на цьому етапі жанр набуває публіцистичної спрямованості та більшої актуальності у відповідь на суспільні виклики того часу. Одночасно помітною стає суб'єктивність авторського стилю, посилюється логічна аргументація, а текст набуває яскравого емоційного забарвлення. У підрозділі 2.3 досліджено трактати Захарії Копистенського й Кирила Транквіліона-Ставровецького в контексті 20-х років XVII століття, коли суперечки щодо збереження православної Церкви та її догматів загострювалися через дискусії навколо відновлення незалежного православного єпископату. У них особливий акцент робиться на необхідності збереження церковних традицій і старожитніх духовних основ у контексті протистояння.

У третьому розділі «Українські трактати у художній проєкції зрілого бароко» докладно аналізуються літературно-богословські твори, що з'явилися в могилянську добу і стали справжніми жанровими та стильовими перлинами епохи бароко. Підрозділ 3.1 зосереджено на літературно-богословському полілозі трактатів, який висвітлюється як важливий феномен українського

барокового письменства. Одним з ключових аспектів цього аналізу є те, що метафора залишається головним художнім інструментом авторів, продовжуючи традиції попередніх трактатів. Акцентовано, що початком богословського диспуту у 1642 році став трактат Касіяна Саковича «Перспектива і пояснення облуд, єресей і забобонів греко-римської церкви», в якому засуджувалася обрядова практика православної та уніатської церков. На цю гостру критику у 1644 році відреагував Петро Могили твором «Літос, або Камінь із праці святої руської православної церкви». Того ж року полілог продовжено трактатом Івана Дубовича «Образ Східної православної церкви», а наступного року – працею Пахомія Войни-Оранського «Дзеркало, або завіса виставлена проти уїдливої Перспективи». Правдиво зауважено, щовже у назвах цих творів помітний їхній метафоричний характер. Наприклад, назва трактату Саковича «Перспектива», що відсилає до атрибуту телескопа, дозволяє автору критично осмислити релігійні вади через символічне «збільшення». Натомість Петро Могила у своєму «Камені» використовує цей образ, щоб символічно розбити «перспективу» опонента. Подібного метафоричного підходу дотримується і Война-Оранський у «Дзеркалі», де цей образ покликаний відобразити та викрити хибні аргументи інших. Твори могилянського періоду вирізняються чіткою діалогічною інтонацією, яка проявляється у спрямованих зверненнях до опонентів, детальній критиці їхніх позицій і звинуваченнях у необґрунтованості тверджень. Водночас ці трактати є зразком еволюції жанру через використання барокової метафорики, різноманітних риторичних прийомів, алегорій, символіки й пошуку вирішення складних богословських питань. Наступний підрозділ 3.2 під назвою «Поетика наративу та тематична варіативність філософсько-богословських трактатів другої половини XVII століття» приурочено розгляду трактатів Іоанікія Галятовського та Лазаря Барановича. За переконанням дисертантки, у творах Галятовського «Месія правдивий», «Розмова білоцерківська...», «Стара західна церква новій римській...» видно не лише богословські міркування, а й глибоке філософське переосмислення морального вдосконалення людини. У цьому ж контексті аналізується трактат

Інокентія Гізеля «Мир з Богом людині», де, крім догматичних істин, акцентується увага на формуванні етичного ідеалу, здатного вплинути на людську свідомість відповідно до християнських цінностей.

У підрозділі 3.3. «Літературний вимір концепту «віра» у трактатах Дмитрія Туптала та Стефана Яворського» аналізуються твори Дмитрія Туптала «Розыск о расколнической бринской вірі» та Стефана Яворського «Камінь віри». Підкреслено, що, перебуваючи у Московії, автори впровадили українські барокові традиції у своїх працях. Завдяки власному стилю вони не лише суттєво збагатили жанровий канон, але й урізноманітнили його структуру та виявили концептуально-функціональну унікальність жанру. Трактати зрілого бароко, проаналізовані у цьому розділі, вирізнялися багатством тематики. Кожен із них демонстрував особливу риторичну специфіку, спираючись при цьому на раніше сформовані літературні традиції.

У Висновках узагальнено наукові підходи до аналізу українських барокових трактатів і визначено закономірності їх розвитку. Підкреслено їхній суттєвий вплив на формування українського письменства та богословської думки того часу. Переконливо доводиться, що трактати вирізнялися оригінальною жанровою структурою, багатою тематичною різноманітністю. Водночас вони наслідували усталені канони, які гармонійно інтегрували середньовічні теологічні традиції з елементами барокового стилю. Це знаходило відображення в глибокому синтезі алегорій, метафоричних образів та догматичної точності, а також у залученні до тексту історичних, біблійних, міфологічних аргументів і вставних новел, поряд із характерними бароковими художніми засобами.

Достовірність та наукова новизна одержаних результатів. Наукові положення, представлені для захисту, безумовно, демонструють значні елементи новизни, що засвідчує їхню актуальність та унікальність у відповідній галузі досліджень. Авторка не лише висуває оригінальні ідеї, але й пропонує власні підходи до вирішення поставлених наукових завдань. Особливу увагу привертає розроблена методологія дослідження, яка є важливим показником

творчого підходу. Зважаючи на це, дисертаційна праця в багатьох аспектах розглядається як справді новаторське досягнення. Головна наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше в українській медієвістиці трактати барокової доби стали повноцінним об'єктом літературознавчого аналізу. Вони досліджуються не лише як культурно-історичне явище, але й як самобутній мистецький феномен. У такому контексті проведено системне вивчення особливостей побутування трактатів у межах українського письменства зазначеного періоду. Застосування новітніх підходів дозволило аналізувати трактати не лише з позицій змістового навантаження чи їх сутності, але й з точки зору естетики та поетики. Такий підхід сприяє глибшому розумінню світоглядних орієнтирів їх авторів. Для детального визначення жанрово-стильових характеристик трактатів у межах барокового дискурсу здійснено ідентифікацію ключових чинників та джерел формування цього жанру. Виділено основні періоди його активного функціонування, що дозволяє простежити динаміку розвитку цієї літературної форми. Запропонована періодизація відрізняється своєю багатовимірністю, адже вона враховує не лише хронологічний аспект, але й естетичний вимір, що додає дослідженню глибини та широти аналізу.

Повнота викладу основних результатів дисертації в опублікованих працях. Основні результати проведеного дослідження знайшли своє відображення у 15 наукових публікаціях, які охоплюють різні рівні фахового визнання і представлення. Зокрема, опублікована 1 стаття (у співавторстві) у журналі, що входить до престижної наукометричної бази даних Web of Science, яка є авторитетним джерелом міжнародного рівня. Також серед результатів дослідження 3 статті, розміщені у виданнях, що належать до категорії «Б» згідно з Переліком наукових фахових видань України, що підтверджує їх відповідність високим стандартам національної наукової спільноти. Окрім цього, підготовлено й опубліковано 11 робіт у формі тез та матеріалів конференцій, які розширюють обізнаність аудиторії про ключові напрямки і

висновки дослідницької діяльності та забезпечують її популяризацію серед науковців і практиків.

Дотримання вимог академічної доброчесності. На основі проведеного аналізу тексту дисертації встановлено, що здобувачка дотрималася вимог академічної доброчесності. У роботі наведено належні посилання на згадані джерела інформації у випадках використання тверджень, напрацювань, даних та ідей інших дослідників, а також виконано всі вимоги чинного законодавства щодо авторського права. Авторка подала повну та достовірну інформацію стосовно результатів своєї наукової діяльності. У тексті дисертації не виявлено ознак академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації чи інших порушень.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Дисертантка всебічно обґрунтувала як теоретичну, так і практичну значущість отриманих результатів. Зокрема, дослідниця представила цілісне, науково аргументоване бачення ідейно-концептуальних основ системного осмислення жанру трактату як унікального явища української літературної традиції епохи Бароко, що формувалося під впливом культурно-історичних, конфесійних та освітніх чинників. На основі аналізу української медієвістики узагальнено підходи до наукового вивчення трактату, окреслено етапи становлення й розвитку цього жанру, а також виокремлено його композиційно-стильові особливості в межах періодів доберестейського, поберестейського, могилянського та другої половини XVII – початку XVIII століть. Дослідження значно розширює уявлення про естетичні та ідеологічні домінанти трактатної прози епохи Бароко, сприяє вдосконаленню методологічного підходу до аналізу давньої літератури і збагачує сучасний науковий дискурс щодо трансформації жанрових форм у контексті української барокової культури. Досягнення поставленої в дисертації мети пов'язане зі значним практичним потенціалом отриманих результатів. Крім їхнього використання у наукових дослідженнях, вони сприяють підвищенню рівня наукової культури серед молодих дослідників. Отримані результати можуть стати основою для лекцій і практичних занять у рамках фахових курсів та спецкурсів для здобувачів ЗВО.

Матеріали дослідження, ключові теоретичні положення і висновки можуть також бути використані при створенні підручників, посібників, монографій та навчально-методичних розробок для здобувачів різних рівнів освіти.

Оцінка ідентичності анотації та основних положень дисертації. Аналіз змісту анотації підтверджує її відповідність ключовим положенням, поданим у тексті дисертації. Авторка чітко і лаконічно окреслила основні результати роботи. Анотація представлена українською та англійською мовами і відповідає всім актуальним вимогам.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації. Позитивно оцінюючи дисертацію, необхідно відзначити, що вона містить окремі дискусійні положення, які потребують додаткової аргументації під час захисту:

1. Найважливішим завданням українських трактатів епохи Бароко була персвазія читача. Саме в межах цього жанру формувалися основи української барокової дискурсивної топіки, символіки та аргументації. Літературна майстерність авторів тісно пов'язувалася з риторичною вправністю, яка виявлялася у вмінні знаходити дієві способи персвазії за допомогою доказів. У трактатній прозі ця особливість має ключове значення. Її автори орієнтувалися на античну теорію красномовства, зокрема – на аристотелівське розуміння доказовості: «висновок має вагу тоді, коли робиться з істинних і вихідних понять або з таких, які походять від них». Важливу роль у становленні жанру відіграла також візантійська риторична традиція. У трактатах часто згадуються або цитуються твори Григорія Богослова, Василя Великого, Іоана Золотоустого, Григорія Ниського, що засвідчує глибоку залежність від візантійської інтелектуальної спадщини. На мою думку, доцільно було б приділити більше уваги у роботі проблемі рефлексії античної й візантійської риторики, адже саме в її контексті формувався потенціал переконування українських трактатів.

2. Тема дисертації є масштабною, тому не може бути вичерпною. Серед вагомих проблем дослідження українських барокових трактатів є їх

різномовність. Порівняння україномовних і польськомовних творів допомогло б збагнути тогочасну мовну ситуацію, поглиблено її оцінити, спираючись на конкретні літературні пам'ятки як практичні приклади.

3. Хотілося б уточнити, яке значення та місце займає трактат у системі літературних жанрів епохи Бароко?

Загальний висновок. Загалом дисертаційна робота Федько Ольги Миколаївни *«Жанрово-стильова своєрідність українських трактатів у бароковому дискурсі»* на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 035«Філологія» є самостійною, оригінальною, завершеною науковою працею, в якій презентовано комплексний літературознавчий аналіз українських трактатів кінця XVI – XVIII століть в контексті барокового дискурсу. Дисертація відповідає вимогам «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261, а також «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44, що дає підстави до присудження Федько Ользі Миколаївні наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 «Філологія».

Офіційний опонент – доктор філологічних наук,
професор, академік НАНУ, завідувач кафедри
полоністики Навчально-наукового інституту
філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Ростислав РАДИШЕВСЬКИЙ

